

μόνο ἐκεῖ ἀκεραιώνεται ὁ σκοπὸς τῆς πράξης, σὲ ὁλόκληρο ἕνα βίον θεωρητικό.¹⁾

Ἔτσι ἡ ἐξωκοινωνικὴ θεωρητικὴ στάση φανερόνεται σὰν τὴν ἰδανικώτερη τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρτιωμένη προσωπικότητα ὑπερβαίνει τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, εἶναι μόνο ἀναγκαστικὴ ἡ ἀνάμιξη στὰ πράγματα τῆς πολιτείας.²⁾ Μόνο ὁ θεωρητικὸς βίος αἶρει κάθε ἐξάρτηση ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ταυτίζει τὸν ἄνθρωπο μὲ «τὸ θεῖον ἢ τὸ θειότατον ἐν ἡμῖν».³⁾ Κοντὰ στὴ μακαριότητα τοῦ θεοῦ στέκει ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὴν κατοχὴ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸ λόγο, ἐλεύθερα ἀπὸ τὴ φθορὰ τῆς ὕλης. Εὐδαιμονία εἶναι ὁ πνευματικὸς ταυτισμὸς μὲ τὸ θεῖο· καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἔσχατος σκοπὸς τῆς πράξης.⁴⁾

§ 41. Τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ εἶναι λοιπὸν ὁ σκοπὸς τῆς πράξης· ἀλλὰ καὶ τὸ μέσο ποὺ πραγματώνει τὸ σκοπὸ, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ἐνέργεια. Ἡ ἐνέργεια ἔχει ἔτσι δυὸ ὄψεις· εἶναι καὶ σκοπὸς καὶ μέσο. Ὡς σκοπὸς ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ὡς μέσο ἡ ἐνέργεια ὀνομάζεται ἀρετὴ. Ἔτσι ἀρετὴ εἶναι ἡ ἐνέργεια ποὺ πραγματώνει, τὸ νοῦ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι καὶ σύμφωνη μὲ τὴν ἔλλογη φύση ποὺ εἶναι τὸ ἰδιαίτερο κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου.⁵⁾ Ἀρετὴ εἶναι ἡ ἐνέργεια ἡ ὀρθή, ἐκείνη ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πραγμάτωση τῆς φύσης του, στὸ σκοπὸ του. Ἡ ἀρετὴ τοῦ καθαριστῆ εἶναι νὰ εἶναι καλὸς καθαριστῆς καὶ τοῦ ἔλλογου ἄντρος νὰ ἐνεργεῖ κατὰ λόγον.⁶⁾ Καὶ ἂν πολλὰς εἶναι οἱ ἀρετὲς γιὰ τὸ νοῦ, γιὰτὶ πολλοὶ εἶναι οἱ σκοποὶ τῆς ἐνεργείας του καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς ἕνας εἶναι ὁ ὑπέρτατος, ἕνας

1) Ἡθ. Νικ. 1100 α 4: «δαῖ γὰρ . . . καὶ ἀρετῆς τελείας καὶ βίου τελείου». 1177 β 24: «ἡ τελεία δὴ εὐδαιμονία αὕτη ἂν εἴη ἀνθρώπου, λαβοῦσα μῆκος βίου τέλειον». καὶ 1101 α 14.

2) Zeller σελ. 168, Jaeger ἐνθ' ἀν. σελ. 76, M. Wundt ἐνθ' ἀν. σελ. 127.

3) Ἡθ. Νικ. 1177 α 12.

4) Ἡθ. Νικ. 1072 β 1b—24.

5) Ἡθ. Νικ. 1097 β 25—1098 α 12. Ἡθ. Νικ. 1177 β 80.

6) Ἡθ. Νικ. 1098 α 7, 1178 α 5 «τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστῳ τῇ φύσει κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἀνθρώπος».

εἶναι ὁ τελικός, ὁ ὑπάτος σκοπὸς τῆς πράξης καὶ μιὰ ἢ ἄριστη καὶ τελειότατη ἀρετή.

§ 42. *Οἱ πρακτικὲς ἀρετές.* "Ἄν ὅμως αὐτὸς εἶναι ὁ ὑψιστος σκοπὸς μένει πάντα καὶ ὁ σκοπὸς τῶν ἐλαχίστων.¹⁾ Περισσότεροι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσουν ὡς τὸν πρακτικὸ λόγον, ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει τὸ σκοπὸ ἐντὸς του, δηλαδή στὴ θεωρία, ἀλλὰ σὲ κάτι ἔξω ἀπ' αὐτόν, στὴν πράξη, καὶ ποὺ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθαρὸς λόγος "Ἔτσι μετὰ τὸ ἀνώτατο σκοπὸ τῆς πράξης ἀκολουθοῦν καὶ δευτερώτεροι σκοποὶ, «ψυχῆς ἐνέργειαι κατ' ἀρετήν».²⁾ Μετὰ τὴν ἀνώτατη ἀρετὴ τοῦ θεωρητικοῦ βίου, ἀκολουθεῖ «δευτέρως ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετήν» βίος καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀρετές.³⁾ Αὐτὲς εἶναι ποὺ λέμε ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ ποὺ εἶναι καὶ ἡ καθ' αὐτὸ ἀνθρώπινες ἀρετὲς, ἐνῶ ἡ θεωρητικὴ, ἡ διανοητικὴ ἀρετὴ⁴⁾ προσιδιάζει περισσότερο στὴν ἐνθεη πλευρὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας. "Ἔτσι γιὰ τὴν πράξη πολλοὶ θέτονται σκοποὶ δευτερώτεροι ἀπὸ τὸν πρακτικὸ πρῶτον λόγον, ποὺ ἔχει καὶ αὐτοὺς νὰ ἐπιδιώξει ὁ ἄνθρωπος, γιὰτὶ εἶναι καὶ αὐτοὶ σκοποὶ ποὺ ὁ λόγος θέτει, ὅσο στρέφεται πρὸς τὴν ὕλη γιὰ νὰ τὴν κυριαρχήσει. Καὶ ἀντίστοιχα μὲ τοὺς πολλοὺς πρακτικοὺς σκοπούς, ἔχομε καὶ πολλὰς πρακτικὰς, ἠθικὰς ἀρετὰς.⁵⁾

"Ἡ διανοητικὴ ἀρετὴ φυσικὰ ἔχει ἔδρα τὸν ἴδιον, οἱ ἠθικὲς ἀρετὲς ἔχουν τὴν ἔδρα τους στὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχεῖ τὴν ὕλη κατὰ τὶς ἐπιταγὰς τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τὴ βούληση.⁶⁾ Οἱ πρακτικὲς ἀρετὲς εἶναι ἀρετὲς τοῦ βουλευτικοῦ καὶ ἀποτελοῦνε τὰ τέρματα ὅπου θὰ κατευθύνονται, ἀνάλογα μὲ τὶς συνθήκες, οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. "Ἡ πραγμάτωσή τους περιέχεται καὶ αὐτὴ στὸ σκοπὸ τοῦ νοῦ γενικὰ καὶ ἡ ἀρετὴ ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὴν μᾶς δίνει καὶ αὐτὴ εὐδαιμονία.

1) Ἡθ. Νικ. 1177 β 26: «ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἄνθρωπον».

2) Ἡθ. Νικ. 1098 α 16.

3) Ἡθ. Νικ. 1178 α 9.

4) Ἡθ. Νικ. 1108 α 14.

5) Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ γενικὰ γιὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀρετὴ σημαίνει κάθε τελειότητα τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας. Μεταφ. 1021 β 20. «Καὶ ἡ ἀρετὴ τελειώσις τις».

6) Zeller σελ. 628.

Νὰ ζεῖς γενικά κατὰ λόγον, τὸ θεωρητικὸ πρῶτα καὶ ὕστερα τὸν πρακτικόν, αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπός· ἀρετὴ εἶναι κἀκε ἑνέργεια τῆς ψυχῆς ποὺ ἔτσι κατευθύνεται. Καὶ ἡ ἑνέργεια αὐτὴ ἢ ἴδια εἶναι ἢ εὐδαιμονία.

§ 43. *Ἐξωτερικοὶ ὄροι τῆς εὐδαιμονίας.* Βέβαια δὲν παραλείπει ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴ συνήθειά του, νὰ μνημονεύσει καὶ τὰ ἐνδεχόμενα παρακολουθήματα καὶ συνεξαρτήματα τοῦ ἐνάρετου βίου, αὐτοῦ ποὺ τείνει στὸν ἀληθινὸ σκοπὸ τῆς πράξης· τὴν ἡδονὴν ποὺ συνοδεύει τὴν ἀρετὴν καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ ποὺ τῆς ἀνοίγουν τὸ δρόμο. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ εὐδαιμονία δὲν ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἠθικὴ πλήρωση. Μ' αὐτὴν ὀλοκληρώνεται ὁ ὑποκειμενικὸς ὄρος τῆς εὐδαιμονίας, ποὺ εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ κυριώτατος. Ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἑνέργεια, καὶ ἡ πραγμάτωσή της χρειάζεται ἕνα ἕδαφος πρόσφορο. Αὐτὸ τὸ ἕδαφος δὲν εἶναι στὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὸ δημιουργήσει· εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτόν· εἶναι ἡ τύχη. "Ἄν εἶταν στὸ χέρι του νὰ τὸ φτιάξει, θάταν τότε ἡ παράλειψη τῆς ἐτοιμασίας του μιὰ ἔλλειψη στοὺς ὑποκειμενικοὺς ὄρους τῆς εὐδαιμονίας, μιὰ ἔλλειψη ἐνέργειας καὶ ἀρετῆς. Ἀλλὰ ὅσο καὶ ἂν ἐκτείνουμε τίς ὑποκειμενικὰς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, περισσεύει πάντα μιὰ περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ἔξω καὶ ἀπὸ τίς προβλέψεις του ἀκόμα, τὸ τυχαῖο, τὸ μοιραῖο, ποὺ θὰ ἐμποδίσουν τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς πράξης του, γενικά τοῦ ἑαυτοῦ του. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ ἀρετὴ ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲ φτάνει στὴν εὐδαιμονία. "Ἄν ἡ εὐδαιμονία ὀλοκληρώνονταν μόνο μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἠθικὴ πλήρωση, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξωτερικὲς καταστροφὲς δὲ θὰ πείραζαν. Ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ εὐδαιμονία, σὰν ἑνέργεια, τελειώνει μὲ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ εἶναι μας, ἔξω ἀπὸ μᾶς, στὴ ζωὴ, στὸν κόσμον, ποὺ ἡ πορεία του δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μᾶς ἐξαρτημένη.) Ὁ κυριώτερος ἴσως ἐξωτερικὸς ὄρος γιὰ τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία εἶναι ἡ ὀρθὴ ἐναρμόνισιν τοῦ ἀτόμου στὴν πολιτεία, ἢ γενι-

1) Ἰθ. Νικ. 1158 β 9: «ἴσως δὲ ἀναγκαῖον, εἴπερ ἐκάστης ἕξως εἰσὶν ἐνέργειαι ἀνεμπόδιστοι, εἴθ' ἢ πασῶν ἐνέργειά ἐστὶν εὐδαιμονία εἴτε ἢ τινὸς αὐτῶν, ἂν ἢ ἀνεμπόδιστος, αἰστωτάτην εἶναι. . . . οὐδεμία γὰρ ἐνέργεια τέλειος ἐμποδιζομένη. . . . διὸ προσδεῖται ὁ εὐδαίμων τῶν ἐν σώματι ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐκτὸς καὶ τῆς τύχης, ὅπως μὴ ἐμποδίζεται ταῦτα» 1101 α 7: «οὐ μὴν μακάριός γε, ἂν πραγματικὰς τύχαις περιπέσῃ».

κώτερα ἢ ὀρθή πολιτεία ἢ ἴδια. Μόνο μέσα σὲ μιὰ ὀρθή πολιτεία μπορεῖ νὰ ξεδιπλωθεῖ ὀλόκληρη ἢ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου. Καὶ μόνο ὅπου τὸ ξεδίπλωμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ, ἔχομε ὀρθή πολιτεία.¹⁾

Φυσικὰ ἡ ἀρετὴ μένει τὸ κύριο, καὶ σπουδαιότερες εἶναι οἱ ἐνέργειες τῆς ἴδιας τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν κατάκτηση εὐδαιμονίας.²⁾

Ὁ ἐνάρετος ὅσο πὺν δυνατὸς στὴν ἀρετὴ του, τόσο πὺν χειραφετημένος ἀπὸ τίς μεταστροφές τῆς τύχης, τόσο πὺν αὐταρκος. Τὰ ἠθικὰ ἀγαθὰ βαραινουν περισσότερο στὸ ζυγὸ τῆς εὐδαιμονίας, ἔτσι πὺν ἡ ἴδια ἡ ζωὴ, σὰν τὸ καίριο σημεῖο ὅπου καταλήγουν ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ καὶ μαζί καὶ ἡ ἡδονή τους, πρέπει συχνὰ νὰ θυσιαστοῦν γιὰ τὴν ἠθικὴ πλήρωση τοῦ ἀνθρώπου. Μιᾶς τέτοιας μεγάλης πράξης ἡ στιγμή προσφέρει περισσότερὴ εὐδαιμονία ἀπὸ μιὰ κοινὴ καὶ ἡρεμὴ ζωὴ. Καὶ ὕστερα, ὅποιος γιὰ νὰ γλυτώσει τὸ θάνατο, θυσιάζει στὴν κρίσιμη στιγμή τὴν πρεπούμενη πράξη, χάνει μαζί καὶ τὴ δύναμη νὰ αἰσθάνεται τὴν ἠθικὴ του πλήρωση· δὲ βρίσκει ξανὰ τὸν ἑαυτὸ του. Καλλίτερα μιὰ πράξη ὠραία καὶ μεγάλη παρὰ πολλὰ καὶ μικρά.³⁾ Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει εὐδαιμονία, χωρὶς ἀρετὴ, ἀλλὰ εἶναι πάντα δυνατὸ νὰ ὑπάρχει ἀρετὴ χωρὶς πλήρωση ζωῆς, χωρὶς εὐδαιμονία. Δὲν παύει ὅμως νᾶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπο ἡ ἀρετὴ ἡ μόνη στάση πὺν θὰ κάνει δυνατὴ τὴν ἀκέρεια τοῦ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ κύρια πηγὴ τῆς βαθύτερης τοῦ εὐδαιμονίας.⁴⁾

*Ἔτσι μένει ἡ ἀρετὴ τὸ μόνο μέσο γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς εὐδαιμονίας.

*Ἡ εὐδαιμονία ὅμως μένει ὁ σκοπός.

§ 44. Ἀρετὴ καὶ ἡδονή. Πάντα ὅμως ἢ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια,

1) Πολιτ. 1323 β 29, Hildenbrand ἐνθ. ἀν. σελ. 263.

2) Ἡθ. Νικ. 1179 α 1, 1098 β 12, 1100 β 8: «... οὐ γὰρ ἐν ταύταις (ταῖς τύχαις) τὸ εὖ ἢ κακῶς, ἀλλὰ προσδεῖται τοῦτων ὁ ἀνθρώπινος βίος... κύρια δ' εἰσὶν αἱ κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαι τῆς εὐδαιμονίας».

3) Ἡθ. Νικ. 1169 α 18: «ἀληθές δὲ περὶ τοῦ σπουδαίου καὶ τὸ τῶν φίλων ἔνεκα πολλὰ πράττειν καὶ τῆς πατρίδος, κἂν δέη, ὑπεραποθνήσκων· προήσεται γὰρ καὶ χρήματα καὶ τιμὰς καὶ ὄλως τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ, περιποιούμενος ἑαυτῷ τὸ καλόν· ὀλίγον γὰρ χρόνον ἡσθῆναι σφόδρα μᾶλλον ἔλοιτ' ἀν' ἡ πολὺν ἡρέμα, καὶ βιώσαι καλῶς ἐνιαυτὸν ἢ πόλλ' ἔτη τυχόντως, καὶ μιὰν πράξιν καλὴν καὶ μεγάλην ἢ πολλὰς καὶ μικράς».

4) Brandis ἐνθ. ἀν. σελ. 540.

καὶ ἀπλῶς σὰν ἐνέργεια, γεννᾷ στὴ συνείδηση ἓνα συναίσθημα ἡδονικό. Ἡ ἀσκηση τῆς ἀρετῆς, σὰν πραγμάτωση τῆς ἐσωτερικῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἐνέργεια, συνοδεύεται ἀπὸ ἡδονὴ καὶ ἡ ἡδονὴ τὴν τονώνει στὸ δρόμο της. Ἡ ὑψηλότερη ἐνέργεια, ἡ ἐνέργεια τοῦ καθαροῦ νοῦ, γεννᾷ καὶ τὴν ἐντονώτερη ἡδονή.¹⁾ Γι' αὐτὸ τὴ βαϊθέτερη ἡδονὴ τὴ δοκιμάζει ὁ θεὸς σὰν καθαρὴ νόηση.²⁾ Καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι κἀτι παραμελητέο. Εἶναι μιὰ ἀναγκαία ὄψη τῆς ζωῆς.³⁾

Ὅπως ὅμως χωρίζεται ἡ εὐδαιμονία ἀπὸ τὴν ἀρετὴ, ἔτσι χωρίζονται κάποτε καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἡδονή. Εἶναι στιγμὲς ποὺ γιὰ τὴν ἀληθινὴ εὐδαιμονία πρέπει νὰ θυσιαστῆ ἡ ἡδονὴ καὶ νὰ χωριστεῖ καὶ ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια, ποὺ μόνη μᾶς πηγαίνει στὴν εὐδαιμονία, ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ποὺ θὰ μᾶς ἔδινε μιὰ ἀπρόσφορη ἐνέργεια.⁴⁾ Ὁ χωρισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι ποτὲ ἀπόλυτος, γιατί γιὰ τὸν ἐνάρετο ἡ ἀσκηση τῆς ἀρετῆς, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀντιξοοὶ οἱ ἄροι, μένει πάντα ἡδονική.⁵⁾ Καὶ γι' αὐτὸ, ὅταν ἓνας ἐξωτερικὸς ἐμποδισμὸς σπάσει τὴν ἐνέργεια καὶ καταστρέψει τὴν ἡδονικὴν πραγμάτωσή της, μένει πάντα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἡδονὴ τῆς ἐνδόμυξης πλήρωσης, καὶ φυσικὰ αὐξάνει ὅσο αὐξάνει καὶ ἡ θέση ποὺ ἡ ἐσωτερικότητα παίρνει στὸν ἄνθρωπο.

Ἡ θέση ὅμως, ὅπως καὶ νῆναι, τῆς ἡδονῆς εἶναι πάντα παρακολληθηματικὴ. Εἶναι μιὰ ἐνδεχόμενη ἐσωτερικὴ ἀντανάκλαση τῆς ἐνεργείας τῆς κατ' ἀρετὴν. Δὲν εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐνεργείας, οὔτε ὁ λόγος της.⁶⁾

§ 45. *Ἀρετὴ καὶ γνώση.* Ἐνας ἀνάλογος χωρισμὸς πρέπει νὰ γίνῃ ἀνάμεσα σὲ ἀρετὴ καὶ σὲ γνώση. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀντίθετα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτη, ποὺ νόμιζε πὺς οἱ ἀρετὲς εἶναι λόγοι καὶ ἐπιστῆμες,⁷⁾ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι γνώση.

1) Μεταφ. 1072 β 16.

2) Ἡθ. Νικ. 1154 β 26.

3) Ἡθ. Νικ. 1170 α 19. «Τὸ δὲ τῆν τῶν καθ' αὐτὸ ἀγαθῶν καὶ ἡδονῶν».

4) Ἡθ. Νικ. 1174 α 1.

5) Ἡθ. Νικ. 1099 α 7.

6) Zeller σελ. 619 κ. δ.

7) Ἡθ. Νικ. 1144 β 28.

Μπορεῖ νὰ ξέρει κανεὶς ποιοὶ εἶναι οἱ σωστοὶ σκοποὶ τῆς ζωῆς καὶ οἱ σωστοὶ δρόμοι, ἀλλὰ οἱ γνώσεις αὐτὲς ν' ἀδρανοῦν στὴν ὥρα τῆς πράξης. Καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖται, γιατί γνώση ἔχομε μόνο «τῶν καθόλου»· ἐννοίες ξέρομε μονάχα, γενικούς, ἀτομικὰ ἀπροσδιόριστους σκοπούς. Ἐνῶ γιὰ τὴν ἐνέργεια τῆς ἀρετῆς χρειάζεται ἡ ἐξειδίκευση, ἡ ἐξατομίκευση ὡς τὴν συγκεκριμένη περίπτωση τῆς πράξης. Τέτοια εἶναι ἡ φρόνηση,¹⁾ μιὰ ἄλλη μορφή γνώσης, διάφορη ἀπὸ τὴν κυρίως γνώση, τὴ θεωρητική, ἐκείνη πὺ φαίνεται νὰ ταυτίζει μὲ τὴν ἀρετὴ ὁ Σωκράτης.²⁾ Ἄν βέβαια ἡ γνώση περιλάμβανε καὶ τὴ γνώση τοῦ κατὰ μέρος, πὺ ἀγκαλιάζει δλοκληρωτικὰ τὸ συγκεκριμένο γεγονός, δηλαδὴ τὴ φρόνηση, τότε θὰ φτάναμε πολὺ κοντὰ στὴν πράξη. Μ' αὐτὴν ἔχομε ὅλα ὅσα ὁ λόγος μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴν πράξη.

Γιατὶ βέβαια χωρὶς φρόνηση δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ. Ἡ κατ' ἀρετὴν ἐνέργεια εἶναι ἐνέργεια κατὰ λόγον·³⁾ εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ γνώση, σὰ γνώση τοῦ πρακτέου, δηλαδὴ ἡ φρόνηση, ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς πράξης.

§ 46. Ἀρετὴ καὶ ἐθισμός. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Γι' αὐτὸν ἡ πράξη δὲν ἐξαντλεῖται στὴ σφαῖρα τοῦ λόγου· καὶ γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι δλοκληρωτικὰ διδακτὴ, καθὼς πάλι ὁ Σωκράτης νόμιζε. Στὸ κέντρο ὅπου γεννιέται ἡ πράξη, στὸ βουλευτικὸ, συνυπάρχει μὲ τὸ λόγο καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο τῆς ὄρεξης, τῆς ἐπιθυμίας. Καὶ γιὰ νὰ καμφθεῖ αὐτὸ σὲ τρόπο πὺ ἡ διδαχὴ νὰ εἶναι γόνιμη, πρέπει νὰ δουλευτεῖ σὰν τὴ γῆ πὺ θὰ θρέψει τὸ σπόρο. Τὸ δούλεμα αὐτὸ γίνεται μὲ τὸν ἐθισμὸ στὴν ἐνάρετη πράξη. Γιὰ νὰ τελεσφορήσει ἡ ἐπιταγὴ τοῦ λόγου, πρέπει νὰ βρεῖ μιὰ ψυχὴ προδιατεθειμένη, πρέπει νὰ ἔχει μὲ τὴν ἀσκηση, τὴν τυχαία ἢ τὴν ἀναγ-

1) Brandis ἐνθ. ἀν. σελ. 587.

2) Ἰθ. Νικ 1146 β 81—1147 α 5: «... οὐθέν κωλύει πράττειν παρὰ τὴν ἐπιστήμην, χρώμενον μέντοι τῇ καθόλου ἀλλὰ μὴ τῇ κατὰ μέρος· πρακτὰ γὰρ τὰ καθ' ἕκαστα· διαφέρει δὲ καὶ τὸ καθόλου· τὸ μὲν γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ, τὸ δ' ἐπὶ τοῦ πράγματός ἐστίν». Ἡ γνώση πὺ στρέφεται πρὸς τὸ πρᾶγμα, πρὸς τὸ συγκεκριμένο εἶναι ἡ πρακτική, ὄχι ἡ καθ'αυτοῦ γνώση. M. Salmon ἐνθ. ἀν. σελ. 54.

3) M. Wundt ἐνθ. ἀν. σελ. 118.

καστή, δημιουργηθεῖ ἓνα ἦθος πρόσφορο γιὰ νὰ δεχτεῖ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ λόγου.¹⁾

Τὸ ἦθος καὶ τὸ ἔθος αὐτὸ κυριώτατα θὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτεία, μὲ τοὺς νόμους τῆς. Αὐτὴ εἶναι ὁ σημαντικώτερος παιδαγωγός, ποὺ βραβεύοντας καὶ τιμωρώντας, σταθεροποιεῖ τὸ ἄτομο στὸ δρόμο τῆς ἀρετῆς, ἀναπτύσσοντάς του τὴν ἡδονὴ γιὰ τὶς ἠθικὰς πράξεις καὶ τὴ λύπη γιὰ τὶς ἀνήθικες.²⁾ Ἀπὸ τὰ πλουσιώτερα προβλήματα τῆς πολιτείας εἶναι αὐτὸ τὸ παιδευτικόν, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα.³⁾

§ 47. Ἀρετὴ καὶ φυσικὴ κλίση. Ἀλλὰ βέβαια καὶ ἡ ἀσκησιὰ πρὸς τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ἡδονή τῆς, ἂν μείνει μόνη, χωρὶς τὸ λόγο, ἂν ἔχομε μόνον ἔθισμο στὴν ἐνάρετη πράξη, ἀρετὴ δὲν ἔχομε. Τὸ ἴδιον καὶ ἀπὸ φυσικὴ κλίση ἂν ἀσυνείδητα κίνομε τὸ καλόν, καλοὶ δὲν εἴμαστε.⁴⁾ Γιατὶ ἡ ἐνάρετη πράξη ὑπάρχει μόνον ὅπου ἀπορραϊζεῖται συνειδητῶς ἡ ὑπαγόρευσις τοῦ λόγου. Ἡ φυσικὴ κλίση πρῶτα θὰ κυριωρηθεῖ ἀπὸ μιὰ δύναμις ποὺ ἔρχεται νὰ ἐκμεταλλευστεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιστρατευτεῖ τὴ φύσιν, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἔξις ποὺ γεννᾷται ἡ ἀσκησιὰ. Ἀλλὰ ὕστερον καὶ ἡ ἔξις αὐτὴ θὰ ὑποταχτεῖ καὶ θὰ συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν λόγο. «Μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔξις ἀρετὴ ἐστίν».⁵⁾ Μόνον μὲ τὰ δύο ταῦτα μαζὶ φτάνομε νὰ εἴμαστε ἀληθινοὶ κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τῶν πράξεών μας.

§ 48. Ἡ ἀρετὴ ὡς ἔξις. Ἀπὸ ἡμῶν εἶπαμε φαίνεται πὼς ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι κανένα καλὸ πάθος, γιὰτὶ κανένα πάθος δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ καλοῦ ἢ κακοῦ. Τὰ πάθη εἶναι ἠθικὰ οὐδέτερες καταστάσεις, ποὺ θὰ κριθοῦν μονάχα ἀπὸ τὴ κατεύθυνση ποὺ θὰ τοὺς δώσει ἡ συνεί-

1) Ἡθ. Νικ. 1103 α 17: «Ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεσθαι». Hegel ἔνθ. ἀν. σελ. 395.

2) Ἡθ. Νικ. 1104 β 3.

3) Ἡθ. Νικ. 1179 β 34, 1180 β 2, 1103 β 3 «Οἱ γὰρ νομοθετοῦν τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εἴ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν καὶ διαφέρει ταύτην πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης». Hildebrandt ἔνθ' ἀν. σελ. 267.

4) Ἡθ. Νικ. 1108 α 18, 1106 α 9: «δυνατοὶ μὲν ἔσμεν φύσει, ἀγαθοὶ δὲ ἢ κακοὶ οὐ γινόμεθα φύσει».

5) Ἡθ. Νικ. 1144 β 27.

δηση. Οὔτε φυσικὰ καὶ ἡ ἱκανότητά μας νὰ ἔχομε πάθη ἔχει καμμιά ἠθικὴ σημασία. Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ στάση τῆς ψυχῆς ἀπέναντι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κινούμενες ψυχικὲς δυνάμεις. Καὶ ἡ στάση αὐτὴ ὑπάρχει ὡς ἔξι, ὡς ἔξι διακατεχόμενὴ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον.¹⁾

Ἡ ἔξι αὐτὴ εἶναι πηγὴ τῆς πράξης. Σ' αὐτὴν τὴν πηγὴ πρέπει νὰ ἐδρεύει ἡ ἠθικότης. Δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἠθικὴ ἡ πράξις, πρέπει καὶ ἡ στάση τῆς συνείδησης, ἡ ἔξι ποὺ τὴν κινεῖ νὰ εἶναι ἠθικὴ. Καὶ ἂν ἀκόμα δὲν μπορεῖ νὰ ποῦμε ἐδῶ, πὼς «τίποτα ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἠθικὸ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούληση», βέβαιον εἶναι πὼς τὸ κριτήριον τῆς ἠθικότητος εἶναι ἡ ἠθικὴ βούληση, τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο τῆς ἔξις. Γιὰτὶ δὲν ἐνδιαφέρει μόνο τί πράττει κάποιος, ἀλλὰ καὶ «πὼς ἔχων» πράττει.²⁾

§ 49. Ἡ ἀρετὴ ὡς μεσότης «πρὸς ἡμᾶς». Εἶναι φανερὸ πὼς τελικὰ θὰ προσδιορίσει τὴν στάση, τὴν ἔξι τῆς ἐνάρετης ψυχῆς ὁ πρακτικὸς λόγος. Ποιὸς ὅμως εἶναι ὁ κανὼνας ποὺ ὁ πρακτικὸς λόγος ὑπαγορεύει στὴν ψυχὴ; Ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενό του; Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχει ἓνας τέτοιος κανὼνας;

Ἄν κοιτιάξομε πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων, θὰ ὀνομάσομε καλὰ ἐκεῖνα ποὺ τίποτε δὲν τοὺς λείπει, ἀλλὰ καὶ τίποτε παρὰ πάνω δὲν ἔχουν ἀπὸ ὅ,τι πρέπει. Κάθε ἔλλειψη καὶ ὑπερβολὴ φθείρει· σώζει ἡ μεσότης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὶς πράξεις, εἶναι σωστὲς, ὅταν δὲν τραβᾶνε στὰ ἄκρα, ἀλλὰ κρατιοῦνται στὴ μεσότητα.³⁾

Ἡ μεσότης αὐτὴ εἶναι εὐκόλῃ νὰ βρεθεῖ ὅπου χωράει μαθηματικὴ σκέψη, ὅπου ἡ μεσότης προσδιορίζεται ἀπὸ καθαρὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ ὅταν τὴ μεσότης αὐτὴ τὴν ἀναζητᾶμε μὲ βάση ἓνα ὑποκείμενο δεδομένο, ἡ εὔρεσή της εἶναι δύσκολη. Ἄν δεκάξι ὄρες δουλειᾶς εἶναι πολλὲς καὶ δυὸ εἶναι λίγες, δὲ σημαίνει πὼς ἐννιά ὄρες εἶναι οἱ σωστὲς. Τὸ σωστὸ ἐδῶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προ-

1) Ἠθ. Νικ. 1105 β 19—1106 α 12.

2) Ἠθ. Νικ. 1120 β 7, 1105 α 27 «τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ εἴαν αὐτὰ πῶς ἔχη, δικαίως ἢ σιωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ εἴαν ὁ πράττων πῶς ἔχων πράττη», 1137 α 5: «... πατάξαι τὸν πλεῖστον καὶ δοῦναι τῇ χειρὶ τὸ ἀργύριον ῥαδίον καὶ ἐπ' αὐτοῖς, ἀλλὰ τὸ ὠδὶ ἔχοντα ταῦτα ποιεῖν οὔτε ῥαδίον οὔτε ἐπ' αὐτοῖς».

3) Ἠθ. Νικ. 1106 α 26.

σωπική ιδιοσυγκρασία τοῦ καθενός.¹⁾ Για τὸν καθέναν ἄλλο εἶναι τὸ πολὺ, ἄλλο τὸ λίγο, ἄλλο τὸ μέσο. Καὶ ἐδῶ αὐτὸ τὸ μέσο ζητῶμε «τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς», ὄχι ἓνα ἀντικειμενικὰ προσδιορισμὸ μέσο «μέσον δὲ οὐ τοῦ πράγματος, ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς».²⁾ Ἄν σὲ ὅλες τις τέχνες γυρεύομε αὐτὴ τὴ μεσότητά, πόσο περισσότερο στήν ἀρετὴ ποὺ εἶναι ἀκριβέστερη καὶ ἀξιότερη ἀπὸ κάθε τέχνη.³⁾ Τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς εἶναι ἓνας καθαρὸς τύπος, ποὺ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἰσχύει γιὰ κάθε ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι ἀπὸ μιᾶν ἀπορία ἢ οὐσία τῆς ἀρετῆς.⁴⁾ Δὲν εἶναι μιὰ ἐμπειρικὴ υπόδειξη γιὰ τὴν εὐκόλη ἀνεύρεση τοῦ ἠθικοῦ.

§ 50. Ὑποκειμενικὲς διαβαθμίσεις τῆς ἀρετῆς. Ἀλλὰ ὁ τύπος αὐτός, ὅσο καὶ ἂν εἶναι μιὰ ὀδηγητικὴ ἀρχή, χωλαίνει ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει μιὰ καθαρὰ ὑποκειμενικὴ βίαση. Γιατὶ τὸ πρὸς ἡμᾶς μέσον μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὸν καθένα διαφορετικὸ· ἐνῶ τὸ ἠθικὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τοῦ καθενὸς τὴν ιδιοτροπία, ἀφοῦ εἶναι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς ἀντικειμενικὰ δοσμένος. Τὸ «πρὸς ἡμᾶς» τοῦ μέσου γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγεῖ, στὸ ἠθικὸ πεδίο, σὲ μιᾶν ἀκρατὴ ὑποκειμενικότητα· θὰ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ διαβάθμιση τῶν ὑποκειμενικῶν δυνατοτήτων μέσα σὲ ὀρισμένα ὅρια· ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα ἀντικειμενικὸ μέτρο ποὺ τὸ ὑποκείμενο καθορίζει. Ὁ ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος κατέχει μιᾶν ἀνώτερη βαθμίδα ἀρετῆς ἀπὸ τὴ γυναίκα, ἀπὸ τὸ παιδί, ἀπὸ τὸ δοῦλο. Σ' ὅλους αὐτοὺς ὁ πρακτικὸς λόγος εἶναι ἀδιαμόρφωτος, ἢ ἐλευθερία εἶναι ἔτσι λιγώτερη καὶ ἡ ἀρετὴ κατώτερη.⁵⁾

§ 51. Τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας. Στὴ βαθμίδα ὅμως τοῦ ὀλοκληρωμένου ἄνθρωπου, ὅπου ὁ πρακτικὸς λόγος λειτουργεῖ ἐλεύθερα, τὸ ὑποκείμενο κατὰ τὸ ὅποιο θὰ κριθεῖ τὸ μέσον εἶναι

1) Ἠθ. Νικ. 1106 α 35.

2) Ἠθ. Νικ. 1106 β 7.

3) Ἠθ. Νικ. 1106 β 14.

4) Ἠθ. Νικ. 1107 α 5: «διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή». Hegel ἐνθ. ἄν. σελ. 397, M. Wundt ἐνθ. ἄν. σελ. 121, M. Salomon ἐνθ. ἄν. σελ. 88 κ.τ.λ., 140, Bréhier ἐνθ. ἄν. σελ. 213.

5) Πολιτ. 1260 α 10. Bréhier ἐνθ. ἄν. σελ. 210.

ἀντικειμενικά δοσμένο. Εἶναι ὁ «φρόνιμος», ὁ «σπουδαῖος».¹⁾ Μιά ἰδεατή συνείδηση, μιὰ κατ' ἰδέαν ἀκέρια ἠθική προσωπικότητα εἶναι τὸ μέτρο τοῦ μέσου.²⁾ Κανένας γενικός κανόνας δὲν δρίζει τὸ ἠθικό. Ἡθικό εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ ἔπραττε κάθε φορά, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἕνας ἀκέραιος ἠθικός ἄνθρωπος. Ἀντὶς γιὰ γενικὸ νόμο, γιὰ κατηγορικὸ πρόσταγμα, ἔχομε αὐτὸ τὸ σταθερὸ καὶ ὅμως μαζί εὐλύγιστο μέτρο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας. Βέβαια τὸ μέτρο δὲν εἶναι σαφές, ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ βρίσκει καὶ δὲ μᾶς δίνει ἄλλο.³⁾ Μόνα στίς καθ' ἕκαστον ἀρετὲς γίνεται ἕνας εἰδικώτερος προσδιορισμὸς ποὺ ρίχνει πολλαπλᾶ φῶς σ' αὐτὸ τὸ ἔσχατο κριτήριο τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας.

Ὑστερα ἀπὸ τούτη τὴ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀρετὴ δὲν ἔχει πιά ὁ Ἀριστοτέλης παρὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἔρευνα τῶν καθ' ἕκαστον ἀρετῶν. Δὲ μᾶς δίνει ἕνα σύστημα ἀρετῶν, ὅπως ὁ Πλάτων ποὺ ξεχωρίζει τὶς βασικὲς ἀρετὲς τῆς ψυχῆς. Παρατακτικὰ τὶς ἀναφέρει, ἀναζητῶντας σὲ κάθε μιὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ μέτρου.⁴⁾

(ἀκολουθεῖ)

1) Ἡθ. Νικ. 1107 a 1, 1113 a 29, «ὁ σπουδαῖος γὰρ ἕκαστα κρίνει ὀρθῶς, καὶ ἐν ἑκάστοις τάληθές αὐτῷ φαίνεται . . . καὶ διαφέρει πλεῖστον ἴσως ὁ σπουδαῖος τῷ ἀληθές ἐν ἑκάστοις ὄρᾶν, ὥσπερ μέτρον καὶ κανὼν αὐτῶν ὄν».

2) M. W a n d t ἐνθ. ἀν. σελ. 113.

3) J a e g e r ἐνθ' ἀν. σελ. 89, Z e l l e r σελ. 633.

4) Z e l l e r σελ. 634 κ. ἐ.